

Cyberbullying as a social problem among teenagers in Kazakhstan

Madina A. Sarybay¹, Zhansaya S. Kuttybay^{1*}

¹Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan

Abstract

In today's digital world, cyberbullying and online aggression are serious problems that negatively affect young people and society as a whole. Online aggression, in particular cyberbullying, has a serious impact on the emotional state and social adaptation of young people. The purpose of the study is to determine the scale, forms and consequences of cyberbullying among schoolchildren in Kazakhstan, as well as to propose effective strategies for preventing and countering Internet aggression. The study used a theoretical analysis of scientific sources, a survey of schoolchildren (N = 164) and statistical data processing. Information was collected using an online survey involving students in grades 7-11. The results showed that 72% of the respondents reported personal experiences with cyberbullying. The most common forms were insults (38%), spreading false information (27%), threats and blackmail (20%), as well as harassment (15%). The main psychological consequences include emotional stress (48%), decreased activity (33%), and anxiety (19%). The anonymity of the aggressors and the round-the-clock exposure increase the harm inflicted on the victims, which underlines the need for systematic work with the youth audience in the field of digital security. The value of this study lies in the fact that it complements the existing literature with new data and conclusions, which can serve as a basis for further research and practical applications in the fields of psychology, education and law. The results of the work are of practical importance, as they can be used to create educational programs and awareness-raising initiatives, as well as to develop recommendations on changes in legislation aimed at protecting users on the Internet.

Keywords: cyberbullying, internet, digital culture, social media, social consequences, digital environment, digital security

Кибербуллинг Қазақстан жасөспірімдері арасындағы әлеуметтік проблема ретінде

Сарыбай М.Ә.¹, Құттыбай Ж.С.^{1*}

¹Т.Жүргенов атындағы ҚазҰОА, Алматы, Қазақстан

Түйін

Қазіргі цифрлық әлемде кибербуллинг және онлайн агрессия-бұл жастар мен жалпы қоғамға теріс әсер ететін күрделі мәселелер. Интернет-агрессия, атап айтқанда кибербуллинг, жастардың эмоционалды жағдайы мен әлеуметтік бейімделуіне қатты әсер етеді. Зерттеудің мақсаты Қазақстан оқушылары арасында кибербуллинктің ауқымын, нысандары мен салдарын айқындау, сондай-ақ интернет-агрессияның алдын алу мен оған қарсы іс-қимылдың тиімді стратегияларын ұсыну. Зерттеуде ғылыми дереккөздердің теориялық талдауы, мектеп оқушыларының сауалнамасы (N = 164) және статистикалық деректерді өңдеу қолданылды. Ақпарат жинау 7-11 сынып оқушыларын қамтитын онлайн сауалнама арқылы жүргізілді. Нәтижелер сауалнамаға қатысқандардың 72% - ы кибербуллингпен бетпе-бет келген жеке тәжірибесі туралы хабарлағанын көрсетті. Ең көп таралған түрлері қорлау (38%), жалған ақпарат тарату (27%), қорқыту және бопсалау (20%) және қудалау (15%) болды. Негізгі психологиялық әсерлерге эмоционалды стресс (48%), белсенділіктің төмендеуі (33%) және мазасыздық (19%) жатады. Агрессорлардың анонимділігі және тәулік бойы әсер ету құрбандарға келтірілген зиянды күшейтеді, бұл цифрлық қауіпсіздік саласында жастар аудиториясымен жүйелі жұмыс істеу қажеттілігін көрсетеді. Бұл зерттеудің құндылығы-ол қолданыстағы әдебиеттерді жаңа мәліметтер мен тұжырымдармен толықтырады, бұл психология, білім беру және құқық салаларында одан әрі зерттеулер мен практикалық қолдану үшін негіз бола алады. Жұмыс нәтижелерінің практикалық маңызы бар, өйткені оларды білім беру бағдарламалары мен білім беру бастамаларын құру үшін, сондай-ақ интернеттегі пайдаланушыларды қорғауға бағытталған заңнамадағы өзгерістер бойынша ұсыныстар жасау үшін пайдалануға болады.

Кілттік сөздері: кибербуллинг, интернет, цифрлық мәдениет, әлеуметтік медиа, әлеуметтік салдар, цифрлық орта, цифрлық қауіпсіздік

Кибербуллинг как социальная проблема среди подростков Казахстана

Сарыбай М.Ә., Құттыбай Ж.С.^{1*}

¹ *КазНАИ им. Т.Жургенов, Алматы, Казахстан*

Аннотация

В современном цифровом мире киберзапугивание и онлайн-агрессия-серьезные проблемы, которые негативно влияют на молодежь и общество в целом. Интернет-агрессия, в частности кибербуллинг, оказывает серьезное влияние на эмоциональное состояние и социальную адаптацию молодёжи. Цель исследования определить масштабы, формы и последствия кибербуллинга среди школьников Казахстана, а также предложить эффективные стратегии профилактики и противодействия интернет-агрессии. В исследовании использовались теоретический анализ научных источников, анкетирование школьников (N = 164) и статистическая обработка данных. Сбор информации проводился с использованием онлайн-опроса, охватывающего учащихся 7–11 классов. Результаты показали, что 72% опрошенных сообщили о личном опыте столкновения с кибербуллингом. Наиболее распространёнными формами оказались оскорбления (38%), распространение ложной информации (27%), угрозы и шантаж (20%), а также преследование (15%). Основные психологические последствия включают эмоциональный стресс (48%), снижение активности (33%) и тревожность (19%). Анонимность агрессоров и круглосуточное воздействие усиливают вред, наносимый жертвам, что подчёркивает необходимость системной работы с молодёжной аудиторией в сфере цифровой безопасности. Ценность данного исследования заключается в том, что оно дополняет существующую литературу новыми данными и выводами, что может послужить основой для дальнейших исследований и практических применений в сферах психологии, образования и права. Результаты работы имеют практическую значимость, так как могут быть использованы для создания образовательных программ и просветительских инициатив, а также для выработки рекомендаций по изменениям в законодательстве, направленным на защиту пользователей в интернете.

Ключевые слова: кибербуллинг, интернет, цифровая культура, социальные сети, социальные последствия, цифровая среда, цифровая безопасность

Кіріспе

Әлеуметтік медиа қазіргі адам өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Кез - келген ересек адам бос уақытының көп бөлігін интернетте өткізеді, ал балалар мен жасөспірімдер одан да көп. Дегенмен, виртуалды орта нақты ортаға қарағанда қауіпсіз деп сену қате. Интернетте кез-келген адам қорқытуға тап болуы мүмкін. Көбінесе балалар мен жасөспірімдер кибербуллингтің құрбаны болады, бірақ ересектер де бұл құбылысқа қауіп төндіруі мүмкін.

Кибербуллинг пен интернеттегі агрессия цифрлық технологияның қоғамға әсері туралы, әсіресе жастар өмірі аясында талқылаудың маңызды аспектілеріне айналды. Бұл тақырыптың өзектілігі ата-аналардың, мұғалімдердің және психологтардың Интернеттің балалар мен жасөспірімдердің мінез-құлқына әсері туралы алаңдаушылығымен түсіндіріледі. Дәстүрлі қорқыту және оның психологиялық салдары туралы жұмыстарды қоса алғанда, бұрын жүргізілген зерттеулер онлайн ортада көрінетін агрессияның жаңа түрлерін зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Әдебиетке шолу

Онлайн кеңістіктегі балалар мен жасөспірімдердің агрессивті мінез-құлқы болып табылатын кибербуллинг шетелдік зерттеушілердің қызығушылығын арттыруда. Буллинг ұғымы 1990 жылдары пайда болды және бастапқыда мектеп ортасындағы агрессияға қатысты болды. Буллинг әлеуметтік биліктегі немесе физикалық күштегі теңсіздікті қамтитын қасақана және жүйелі түрде қайталанатын агрессивті мінез-құлық ретінде анықталады. Дегенмен, соңғы жылдары буллинг ұғымы айтарлықтай кеңейді. Интернет пен әлеуметтік медианың пайда болуы мен дамуы виртуалды кеңістікті қазіргі жасөспірімдер өмірінің маңызды бөлігіне айналдырды, соның ішінде кибербуллинг деп аталатын желідегі агрессия мен буллинг сияқты жағымды және жағымсыз аспектілер жатады [1].

Кибербуллинг қауіпінің ерекшелігі мен жоғары дәрежесі анонимділік агрессорға жазасыз қалуға және өз әрекеттері үшін өкінбеуге мүмкіндік береді, ал жәбірленуші алаңдаушылық пен қорқынышты сезінеді. Интернеттегі қорлаудың кең таралған түрлеріне мыналар жатады: қорқыту, немесе басқа адамға бағытталған үнемі қорлайтын хабарламалар; келісімсіз жеке ақпаратты ашу; диссинг, немесе басқа пайдаланушы туралы оның беделіне нұқсан келтіру үшін қорлайтын ақпаратты жариялау; үнемі қажетсіз байланыстарда көрінетін киберқауіпсіздік, көбінесе қауіп-қатерлермен бірге жүреді; троллинг, немесе арандату мазақ ету, қорлау және балағат сөздер арқылы қарым-қатынас жасау.

«Кибербуллинг» құбылысын зерттеу үшін, ең алдымен, «буллинг» деген не екенін түсіну керек. Буллинг - бұл мектеп ортасында жиі кездесетін зорлық-зомбылықтың бір түрі. Зерттеуші С. Арора қорқыту оқу орындарындағы жасөспірімдер арасындағы қарым-қатынаста болатын агрессивті әрекеттерді қамтитынын атап өтті [2].

Кибербуллинг - бұл агрессивті мінез-құлықтың бір түрі, атап айтқанда, басқа адамдарды психологиялық қудалау мақсатында цифрлық медианы (мысалы, смартфондар, интернет немесе онлайн ойындар) қолдану. «Кибербуллинг» терминін алғаш рет Билл Белсей ұсынды, ол оны басқаларға зиян келтіруге бағытталған мақсатты, қайталанатын және дұшпандық мінез-құлық үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану ретінде сипаттады.

Бұл зерттеудің мақсаты интернеттегі кибербуллинг пен агрессия құбылысын мұқият зерттеу, сонымен қатар оның себептерін, салдары мен механизмдерін анықтау болып табылады. Сонымен қатар, оның жастар арасында таралуын болдырмау және азайту үшін ұсыныстар әзірлеу жоспарлануда.

Мақсатқа жету үшін келесі міндеттер анықталды:

- кибербуллинг пен онлайн агрессияның теориялық аспектілерін, олардың анықтамаларын, түрлері мен көріну формаларын зерттеу;
- негізгі тенденциялар мен мәселелерді анықтау үшін осы тақырып бойынша бар зерттеулер мен әдебиеттерге талдау жасау;
- кибербуллингтің зардап шеккендердің психикалық және физикалық денсаулығына, сондай-ақ олардың әлеуметтік ортасына әсерін бағалау;
- агрессорлардың мотивациясын және олардың желідегі мінез-құлқына ықпал ететін факторларды зерттеу;
- әлеуметтік желілер мен онлайн платформалар кибербуллингтің таралуына қалай ықпал ететінін талдау.

Кибербуллингтің келесі түрлерін атап өтуге болады[3]:

- Троллинг (немесе моббинг) - қорқыту мен арандатуды білдіретін терминдер.
- Хейтинг - бұл қорлайтын пікірлер қалдыру.
- Флеминг - ашық агрессивті жанжал, ол көптеген адамдардың қатысуымен қақтығысқа айналуы мүмкіндігі.
- Аутинг - жеке ақпаратты иесінің келісімінсіз жариялау, сондай-ақ тікелей қоқан-лоққылар, жала жабу және өсек.
- Фрейминг - қорқыту бастамашысы басқа адамның әлеуметтік желідегі аккаунтына кіре алатын жағдай.

Интернеттегі анонимділік дәрежесі әрқашан белгілі бір әлеуметтік желінің ережелерімен анықталады. Мысалы, көптеген платформалар мен форумдар пайдаланушылардан белгілі бір жеке деректерді, соның ішінде өмірбаяндық ақпаратты қамтитын есептік жазбаны құруды талап етеді. Негізгі ақпараттан басқа, пайдаланушыларға тұрғылықты жері, байланыс телефон нөмірі, хобби, діни көзқарастар және т.б. сияқты қосымша өрістерді толтыру ұсынылады.

Бұл тақырыптың өзектілігі кибербуллинг жағдайларының көбеюімен ғана емес, сонымен бірге оның зардап шеккендердің психикалық денсаулығына, әлеуметтік бейімделуіне және оқу әрекеттеріне әсерімен байланысты. Бұл проблема интернет жастар өмірінде маңызды орын алатын қазіргі қоғам жағдайында маңызды бола түсуде.

Қойылған мақсаттарды іске асыру үшін сауалнаманы және қатысушылармен әңгімелесуді қоса алғанда, талдаудың сандық және сапалық әдістері қолданылатын болады. Негізгі әдіс психологиялық, социологиялық және

педагогикалық элементтерді біріктіретін пәнаралық тәсілге негізделеді. Зерттеу гипотезасы кибербуллинг туралы Әлеуметтік факторлар мен хабардарлық дәрежесі оның жастар арасында таралуында маңызды рөл атқарады деп болжайды.

Зерттеу нәтижесінде алынған нәтижелердің практикалық құндылығы ата-аналарға, мұғалімдерге және билік органдарына интернеттегі жастар үшін неғұрлым қорғалған ортаны құруға көмектесетін ұсыныстарды тұжырымдау болып табылады. Бұл тұжырымдар кибербуллинг пен онлайн агрессияның алдын алуға бағытталған болашақ бағдарламалар мен бастамаларды әзірлеуге негіз болады.

Әр түрлі елдерде жүргізілген соңғы зерттеулер жасөспірімдер арасында, әсіресе кибербуллинг түрінде агрессивті мінез-құлықтың өсуін анықтады. Vodafone Plc компаниясының халықаралық зерттеуіне сәйкес, Ирландиядағы балалар мен жасөспірімдердің 60%-ы және Ұлыбританиядағы 35% - ы интернеттегі қорлаумен бетпе-бет келу дәстүрлі қорқытуға қарағанда әлдеқайда үлкен қауіп деп санайды. Сауалнама сонымен қатар мектеп оқушыларының 41%-ы кибершабуылдардың құрбаны болғаннан кейін депрессияға ұшырағанын, 26%-ы жалғыз және дәрменсіз екенін, 18% - ы суицидтік ойлардың бар екенін, 21% - ы мектепке бару ықтималдығы аз екенін және 25% - ы киберқауіпсіздікке байланысты әлеуметтік медиа аккаунттарын жапқанын көрсетті [4].

Зерттеушілердің аз саны мәселенің психологиялық аспектілеріне және жасөспірімдердің желідегі деструктивті мінез-құлқының себептерін талдауға назар аударады. Кейбір зерттеулер кибербуллингтің суицидке бейімділігіне әсерін қарастырады: интернеттегі қорлау құрбандары мен олардың агрессорлары басқа жасөспірімдермен салыстырғанда өз-өзіне қол жұмсауға тырысқаны анықталды - сәйкесінше 1,9 және 1,5 есе. Интернеттегі қудалауға қатысу мен отбасылық атмосфера, сондай-ақ ата-аналармен қарым-қатынас арасындағы байланыс туралы мәселе аз зерттелген күйінде қалып отыр. Сонымен қатар, қолданыстағы зерттеу 1999-2000 жылдары, яғни шамамен 18 жыл бұрын жүргізілген американдық жасөспірімдер арасындағы телефон сауалнамасының деректеріне негізделген.

Таралуын жүйелі талдау АҚШ-тағы жасөспірімдер арасындағы онлайн қорқыту, Е. М. Селки және әріптестері 32 зерттеу негізінде кибербуллинг деңгейі 1% - дан 41% - ға дейін өзгеретінін көрсетті. Сонымен қатар, жәбірленуші болу ықтималдығы 72%, ал агрессор болу ықтималдығы 16,7% жетуі мүмкін. 2019 жылы жастардың шамамен 70%-ы интернеттегі қорлаумен бетпе-бет келетіні анықталды, ал 44,3% - ы басқаларға қатысты кибербуллингті пайдаланады. Жасөспірімдер арасындағы виртуалды шабуылдардың негізгі алаңдары, ең алдымен, әлеуметтік желілер болып табылады [5].

Әлеуметтік медиа әдетте интернеттегі әлеуметтік байланыстарды қалыптастыру, көрсету және ұйымдастыру үшін құрылған онлайн платформалар болып табылады. Соңғы жылдары оларға WhatsApp және Viber сияқты мессенджерлер де кірді, олар жеке және топтық сөйлесулерде жылдам байланыс орнатады. Дегенмен, әлеуметтік желілердің танымалдылығының артуымен виртуалды агрессияны көрсету кеңістігі де өсті.

Д. Айзенкоттың зерттеуі WhatsApp мессенджерінде кибербуллингтің таралуын талдауға бағытталған, ол жастар арасында танымал бола бастады. Д.

Айзенкот WhatsApp-қа виртуалды агрессияның бірқатар нақты формалары тән екенін атап өтті. Оларға, атап айтқанда, басқа пайдаланушыны мазақ ету, қорлау және қорқытуды қамтитын «ауызша зорлық-зомбылық» жатады. «Топтық зорлық-зомбылық» бір топ адамның адамды қабылдаудан бас тартуынан, оның қарым-қатынасынан бас тартуынан және онымен диалогқа түскісі келмеуінен көрінеді [6].

Оның әртүрлілігі - «топтық селективтілік», бұл қатысушыны басқалармен талқылауға қатысқысы келсе де, оны жалпы чаттан мәжбүрлеп алып тастауды білдіреді. Бұл жұмыста басқалардың фотосуреттері мен бейнежазбаларын жариялау және тарату мақсатында олардың келісімінсіз пайдалану «көрнекі зорлық-зомбылық» деп белгіленеді. WhatsApp қол жетімді және ашық пайдалану форматына ие болғандықтан, кибербуллинг құрбандарына агрессорлар үнемі шабуыл жасай алады.

Танымал заманауи әлеуметтік платформалардың бірі - Twitter, ол ғаламдық таралуда. Оның бірегейлігі-пайдаланушының бетінде пайда болатын «Twitter» деп аталатын қысқа хабарламалармен бөлісу мүмкіндігі. Бұл хабарламалар барлық ізбасарларға бірден жеткізілуі мүмкін. Д. Чатзаку және оның әріптестері осы желідегі жасөспірімдер арасында киберагрессия мен кибертравлиге зерттеу жүргізді. Олар «агрессорларды» анықтау және сипаттау қиынырақ деген қорытындыға келді, өйткені олар күдік туғызбай «қарапайым» пайдаланушылар сияқты әрекет ете алады, бірақ «бұзақылар» мен «спамерлерге» сәйкес келетін кибербуллингті жүзеге асыра алады [7].

Бұл тұрғыда агрессия кибербуллингтен ерекшеленеді, өйткені ол жүйелі түрде көрінбейді, сондықтан оны жиі ауыр зиян ретінде қабылдамайды. Дегенмен, ол жәбірленушінің психикалық денсаулығына теріс әсер етеді және тұрақты онлайн қудалау сияқты салдарға әкелуі мүмкін.

Зерттеушілерді, сондай-ақ тәрбиешілер мен ата-аналарды алаңдататын маңызды мәселе: жасөспірімдерді кибербуллингке агрессор ретінде қатысуға не мәжбүр етеді. Э. Пиблс (E. Peebles), Г. Стеффген (G. Steffgen) және олардың әріптестері, сондай-ақ К. Варяс (K. Varjas) бірлескен авторлармен бірге мектеп оқушыларының агрессивті мінез-құлқының себептері мен себептерін онлайн режимінде ұсынып, талдап, оның негізгі формаларын бөліп көрсетті.

Кейбір агрессорлар бос уақыттарын хоббиі немесе хоббиі болмаған кезде әртараптандыру ниетімен әрекет етеді және олардың қозғаушы күші «зерігу және ойын-сауық іздеу» болады. Құрдастарының қысымы мектеп оқушыларын онлайн-қорлауға итермелеуі мүмкін, өйткені олар өздері үшін беделді достарының пікіріне сәйкес келуге тырысады. Жасөспірімдердің барлығы кем дегенде бір рет басқаларды қорлауға қатысқан, сондай-ақ «қауіпсіздік сезімі» деген сеніміне негізделген Мотивация кибербуллерлерде олардың әрекеттері қолайлы және салдарға әкелмейтініне сенімділік қалыптастырады. Жәбірленушінің қайғы-қасіретін көре алмау оның сезіміне немқұрайлылық тудырады; бұл құбылыс «мотивацияның болмауы» деп аталады. «Билікке деген құштарлық» шынайы өмірде әлсіздік танытатын, қолдауы жоқ және оқшауланған адамдарға қарсы интернет-қорлауды қолданудан көрінеді.

Кибербуллингке агрессор ретінде қатысуға ықпал ететін факторларды зерттей отырып, ғалымдар жынысы, онлайн-ресурстарды пайдаланудағы

белсенділік деңгейі, интернеттегі қауіпті әрекеттерге бейімділік, мектептегі әдеттегі қорлауға қатысу, ата-аналардың баланың интернет-белсенділігіне жеткіліксіз қатысуы, сондай-ақ білім беру мекемесіндегі мектеп атмосферасын теріс қабылдау сияқты аспектілерді анықтайды. Кейбір зерттеулерге сәйкес, кибербуллингтің құрбаны болу ықтималдығы желіде көп уақыт өткізетін, қауіпті әрекеттерге қатысатын және мектептегі дәстүрлі қорлауды бастан өткерген қыздарда жоғары [8].

Шынында да, көп жағдайда ұлдар агрессор болып табылады, бірақ зерттеу көрсеткендей, ер жасөспірімдер де интернеттегі қорлаудың құрбаны болады. Қыздардан айырмашылығы, олар жасөспірім кезінде агрессивті шабуылдарға тап болады және бұл туралы ата-аналарына немесе мұғалімдеріне аз хабарлайды. Осылайша, гендерлік айырмашылықтарды талдау кезінде маңызды аспект тек жыныс қана емес, сонымен қатар балалар мен жасөспірімдердің онлайн қорлауға осалдығына әсер ететін жас болып табылады. Бұл құрбан немесе агрессор болсын, жасөспірімнің кибербуллингтегі рөліне де әсер етеді.

Кибербуллинг балалар мен жасөспірімдердің психикалық денсаулығына айтарлықтай әсер еткенімен, бұл әсерді азайтатын бірнеше факторлар бар. Жалпы өмірге қанағаттану деңгейі, әсіресе отбасылық қарым-қатынас жағдайында, кибербуллинг құрбандарында суицидтік ойлар мен ниеттердің пайда болу ықтималдығын төмендетуі мүмкін. Кибербуллингтің таралуы мен агрессияның дәстүрлі түрлері арасындағы байланыс нақты жағдайға байланысты өзгеруі мүмкін. D. Olweus жүргізген зерттеу интернеттегі қорлау жеке құбылыс емес, мектептегі қорқытудың жалғасы екенін көрсетті: кибершабуылдардың құрбаны болған оқушылар арасында 88% құрдастары мен сыныптастарының дәстүрлі қорлауына ұшырады [9].

Демек, дәстүрлі қорлау әлі де жиі кездеседі деп айтуға болады, ал кибербуллинг оның бірегей сипаттамаларына байланысты оның виртуалды, бірақ жойқын нұсқасы болып табылады.

Қазіргі уақытта кибербуллингпен күресудің негізгі аспектілері интернет-ресурстардың қауіпсіздігін жақсарту және балалар мен олардың ата-аналарын интернеттегі дұрыс мінез-құлыққа үйрету болып табылады. Facebook және Вконтакте сияқты бірқатар әлеуметтік желілерде пайдаланушылар өздерінің аккаунттарының құпиялылық параметрлерін теңшеу мүмкіндігіне ие болды, бұл оларға жағымсыз пікірлерден арылуға және агрессорларды бұғаттауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қорлау жағдайлары туралы хабарлау үшін әкімшілерге немесе Қолдау қызметіне хабарласу мүмкіндігі бар.

Жасөспірімдер арасындағы агрессивті мінез-құлықты болдырмау мақсатында оқу орындарында мұғалімдердің психологиялық құзыреттілігін арттыруға және кәмелетке толмағандар арасындағы қарым-қатынастағы психологиялық қиындықтардың алдын алуға бағытталған арнайы бағдарламалар құрылады. Интернеттегі қорқытудың құрбаны болғандар үшін жеке және топтық психотерапия әдістері қолданылады [10]. Дегенмен, бұл іс-шараларды жүзеге асыру оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескеруі керек мамандарды мұқият дайындауды талап етеді.

Шолуда қарастырылған зерттеулер кибербуллинг пен онлайн-агрессияның теориялық негіздерін, олардың анықтамаларын, көріну формаларын және жасөспірімдерге әсерін жан-жақты сипаттайды. Осылайша, жеке психологиялық ерекшеліктерден бөлек, әлеуметтік желілердің ерекшелігі, құрдастар қысымы және отбасылық атмосфера сияқты әлеуметтік орта факторлары мұндай мінез-құлықтың пайда болуына әсер етеді. Демек, кибербуллингпен тиімді күресу кешенді көзқарасты қажет етеді.

Материалдар мен әдістер

Кибербуллинг пен онлайн агрессияны зерттеу әртүрлі деректер көздері мен аналитикалық әдістерді қолданды, бұл тақырыпқа жан-жақты көзқарасты қамтамасыз етті. Негізгі материал кибербуллингке қатысты ғылыми мақалалар, зерттеулер мен есептер, сондай-ақ психология, әлеуметтану және білім беру салаларындағы жарияланымдар болды. Бұл дереккөздер теориялық базаны қалыптастыруға және мәселенің маңызды аспектілерін анықтауға көмектесті.

Зерттеу барысында жастар арасында кибербуллинг жағдайлары туралы сандық деректерді жинауға бағытталған сауалнама жасалды. Сауалнама сұрақтары агрессияның әртүрлі түрлеріне, құрбандардың да, агрессорлардың да реакцияларына, сондай-ақ осы құбылыстардың таралуына ықпал ететін факторларға қатысты болды. Бұл сапалы тәсіл қатысушылардың тәжірибелерін және кибербуллинг орын алатын контекстті тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Бұл зерттеудің әдістемесі сапалық және сандық әдістерді біріктіреді. Қатысушылардың тәжірибесі мен көзқарастарын егжей-тегжейлі зерттеу үшін сапалы тәсілдер, соның ішінде фокус-топтар мен сұхбаттар қолданылды. Бұл фактілерді жинап қана қоймай, қарастырылып отырған мәселенің эмоционалды аспектілерін түсінуге мүмкіндік берді.

Осы кешенді әдістемені қолдану нәтижесінде кибербуллинг пен онлайн-агрессия туралы негізделген түсінік қалыптастыруға, сондай-ақ ата-аналарға, мұғалімдерге және осы құбылыстардың алдын алу бойынша мамандарға ұсыныстар дайындауға мүмкіндік туды.

Қазіргі әдістемелік тәсілдер зерттеу шеңберінде айнымалылардың кең аясын қамтыды. Осыған байланысты зерттеуде қолданылған негізгі айнымалылар мен сипаттамалар 1 кестеде жүйелендірілген.

Кесте 1. Зерттеуде қолданылған негізгі көрсеткіштер мен сипаттамалар

Көрсеткіш / айнымалы	Сипаттамасы
Жасы	7–11 сынып оқушылары
Жынысы	Ұлдар мен қыздар
Интернетте өткізетін уақыт	1 сағаттан аз / 1–2 сағат / 3 сағат / 4 және одан көп сағат
Кибербуллинг тәжірибесі	Жәбірленуші / Агрессор
Қатысу мотивтері	Билікке ұмтылу, көңіл көтеру, кек алу, назар аудару

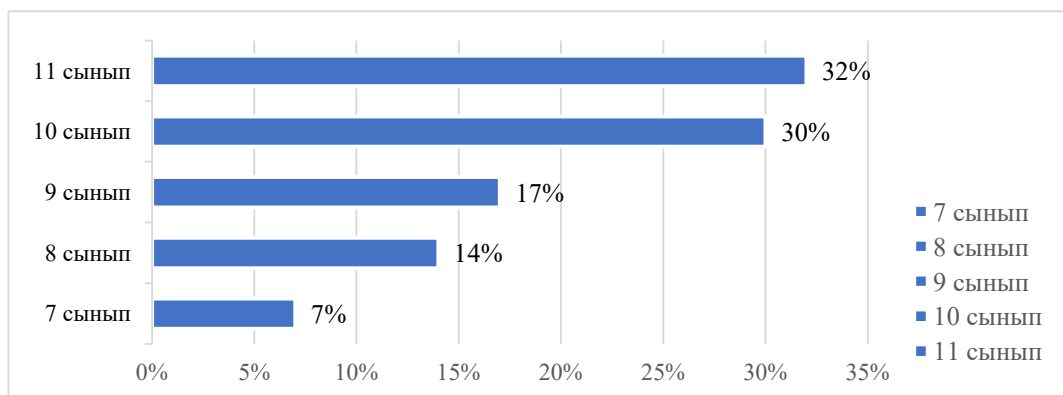
Қолданылатын онлайн-ресурстар	WhatsApp, Instagram, TikTok, ВКонтакте және т.б.
Агрессия себептері	Қызғаныш, ызалану, жауапсыздық, бұрынғы тәжіриелер
Психикалық және әлеуметтік салдарлар	Депрессия, ұйқысыздық, әлеуметтік оқшаулау, өзін-өзі бағалау төмендеуі
Сауалнама әдісі	Онлайн сауалнама (N=152), ВКонтакте арқылы тарату
Сапалық әдістер	Фокус-топтар, сұхбаттар
Құқықтық аспект	ҚР ҚК 131-бап («қорлау»), ӘҚБтК 73-3-бап («жала жабу»)
Алдын алу шаралары	Құпиялылықты сақтау, отбасымен сөйлесу, мектеп бағдарламалары, технологиялық шешімдер

Ескерту: авторлар құрастырған

Кестеде ұсынылған айнымалылар зерттеу мақсаттарына сәйкес таңдалып алынды және мектеп оқушылары арасындағы кибербуллингті кешенді түрде талдауға қажет. Айнымалылар респонденттердің әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларын (жасы, жынысы), интернеттегі белсенділік деңгейін, кибербуллинге қатысу тәжірибесін, сондай-ақ мотивациялық және мінез-құлықтық аспектілерді қамтиды. Әр айнымалы талдау кезеңдерінде сипаттамалық статистика жүргізу, қатысушылар типологиясын (жәбірленуші/агрессор) құру, қауіп факторларын анықтау және мінез-құлық ерекшеліктері мен әлеуметтік контекст арасындағы байланыстарды тексеру үшін қолданылады. Мұндай тәсіл кибербуллинг мәселесін жан-жақты түсінуге және профилактикалық ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

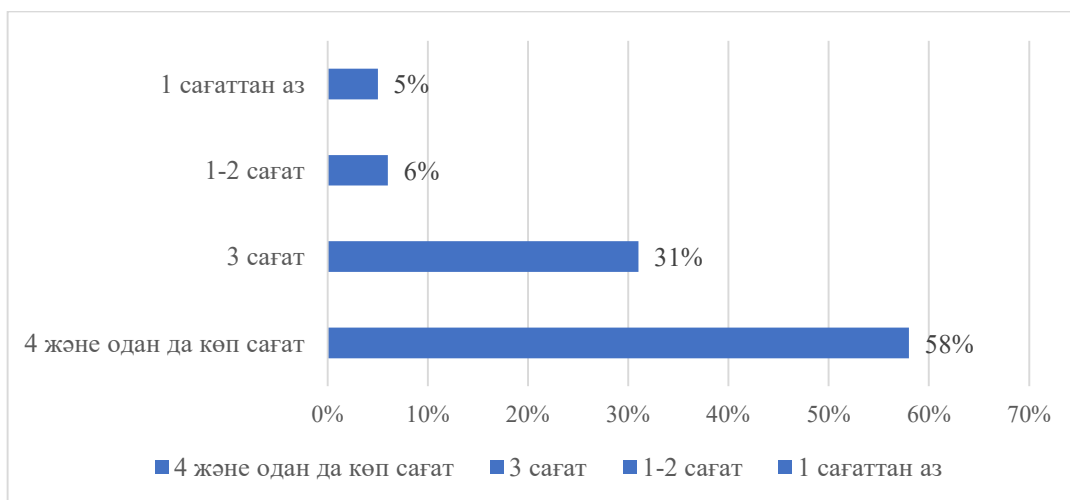
Кибербуллинг мәселесін зерттеу барысында желідегі қорлау мен қорлаудың нақты жағдайларын талдап қана қоймай, мектеп оқушыларының интернетті қалай пайдаланатыны туралы ақпарат жинау қажет болды. Бұл зерттеудің әртүрлі аспектілері арасындағы қосымша байланыстарды ашады. Ұсынылған сауалнаманы 152 қатысушы толтырды. Үлгіде 7-11 сынып оқушылары бар (1 - суретті қараңыз): 63,8% қыздар, 36,2% ұлдар.

Сурет 1. Іріктеменің жас құрамы

Сауалнамаға сілтеме «ВКонтакте» әлеуметтік желісі арқылы оқу орындарының ресми және бейресми топтарында таратылды. Қауымдастықтарды іздеу кілт сөздер бойынша жүргізілді: мектеп, гимназия, лицей. ҚР түрлі өңірлерінен оқу орындары қамтылды [11].

Оқушылар интернетті белсенді пайдаланады. Сауалнама нәтижелері бойынша қатысушылардың едәуір бөлігі (58%) желіде күн сайын 4 сағаттан астам уақыт өткізеді, бұл 2-суретте көрсетілген. Диаграмма студенттердің күнделікті интернетте өткізетін орташа уақыты туралы ақпаратты көрсетеді және әртүрлі жас санаттарын қамтиды.

Сурет 2. Оқушылардың күн сайын интернетке жұмсайтын уақыты

Алынған жауаптарды талдау мектеп оқушыларының сипаттамалары мен олардың күнделікті интернетте өткізетін уақыты арасында нақты байланыс жоқ екенін көрсетеді. Ұлдар да, қыздар да 8-11 сынып оқушылары сияқты желіде 4 сағаттан астам уақыт өткізеді. Ерекшелік тек 7 сынып оқушылары ғана, бірақ олардың жалпы саны бүкіл санат бойынша қорытынды жасауға мүмкіндік бермейді.

Интернетті тұтынуды зерттеу үшін мектеп оқушыларының жасын, жынысын, білімін және әлеуметтік жағдайын қоса алғанда, әртүрлі ерекшеліктерін ескеру қажет. Бұл факторлар интернетте өткізілген уақыт мөлшеріне, сондай-ақ онлайн әрекеттердің түрлеріне айтарлықтай әсер етуі мүмкін [12].

2-кестеде оқушылардың сипаттамаларына байланысты күнделікті интернетте қанша уақыт өткізетінін көрсететін пайыздық көрсеткіштер берілген. Бұл деректер интернетті пайдаланудың негізгі тенденцияларын анықтайды және халықтың қай санаттары онлайн ресурстарға белсенді түрде жүгінетінін, сондай-ақ бұл сипаттамалардың олардың интернет әдеттері мен қалауларымен қалай байланысты екенін тереңірек түсінеді.

Кесте 2. Оқушылардың сипаттамаларына байланысты интернетті пайдалану, %

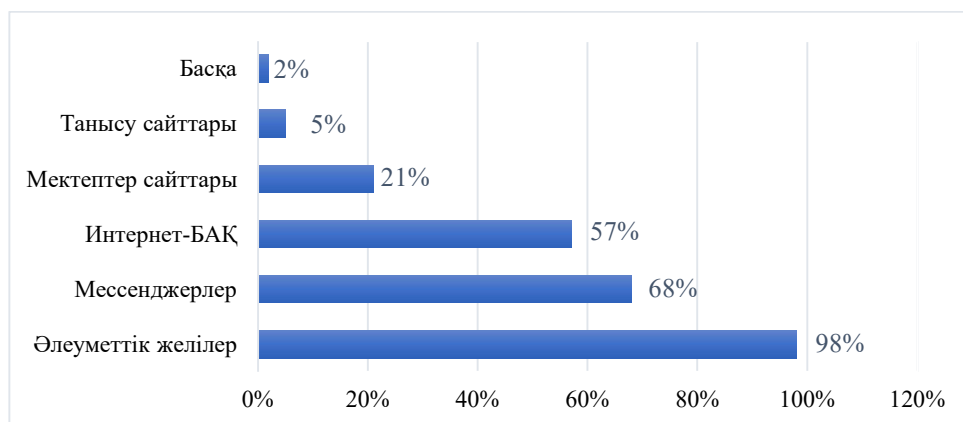
Сипаттамалары			Интернетте өткізген уақыт	
Сынып	4 және одан да көп сағат	3 сағат	1-2 сағат	1 сағаттан аз
7	46,7%	41,9%	3,6%	1,2%
8	79,8%	17%	2,4%	0,8%
9	51,3%	22,2%	21%	5,5%
10	82,7%	12,6%	4,7%	0%
11	79,5%	13,7%	5,3%	1,5%
Жынысы				
Қыздар	65,6%	27%	4,9%	2,5%
Ұлдар	76,1%	13,9%	6,8%	3,2%
Кибербуллинг тәжірибесі				
Жәбірленушілер	61,9%	18,6%	13,1%	6,4%
Агрессорлар	74,7%	12,6%	8,2%	4,5%

Ескерту: авторлар құрастырған

Әрбір санат пайыздық көрсеткіштерді қамтиды, бұл сауалнамаға қатысушылардың қай тобы желіде көбірек уақыт өткізетінін жедел анықтауға мүмкіндік береді. Бұл кесте пайдаланушылардың мінез-құлық үлгілерін зерттеу және интернет белсенділігінің өсуіне немесе төмендеуіне әсер ететін ықтимал факторларды анықтау үшін құнды құрал болып табылады.

Сондай - ақ, сауалнама аясында кибербуллингтің бастамашысы агрессорлардың мотивациясын анықтау маңызды болды, өйткені бұл аспект бұрын жүргізілген зерттеулерге аз көңіл бөлді және агрессорлардың ұстанымы ғылыми тәжірибеде жеткіліксіз зерттелген. Сауалнама көрсеткендей, әрбір төртінші оқушы интернетте қудалаумен айналысқан.

Сауалнама сонымен қатар мектеп оқушылары арасында медианы тұтыну мәселесін қамтиды. Қатысушыларға 3-суретте көрсетілген ең танымал ресурстар туралы көп нұсқалы сұрақ қойылды.

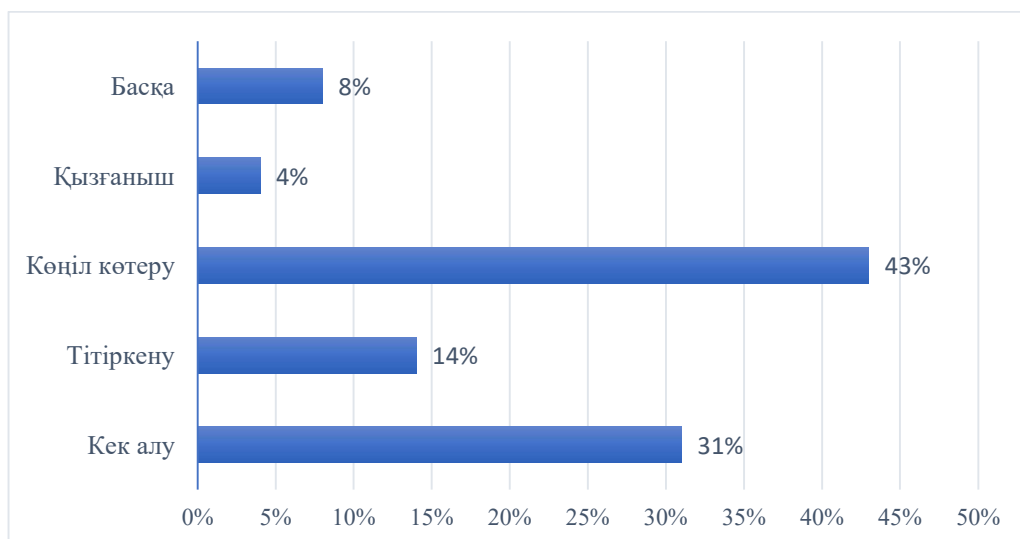

Сурет 3. Оқушылар пайдаланатын ресурстар (N=152)

Ескерту: Дереккөз негізінде жасалған

Бұл сурет сауалнамаға 152 қатысушылардың деректеріне сүйене отырып, оқушылардың интернетті пайдалану кезінде өз ресурстарын қалай бөлетінін көрсетеді.

4-суретте кибербуллинг процесінде агрессорларды қозғаушы негізгі мотивтер көрсетілген.

Сурет 4. Кибербуллингтің себептері

Мұндай мотивтерге билік пен бақылауға ұмтылу, жәбірленушіні қорқыту немесе қорлау ниеті, құрдастарының назарын аудару қажеттілігі немесе нақты немесе ойдан шығарылған реніштер үшін кек алу жатады. Бұл мотивтерді білу кибербуллинг жағдайларын азайтуға бағытталған тиімді алдын алу және араласу стратегияларын құру үшін маңызды.

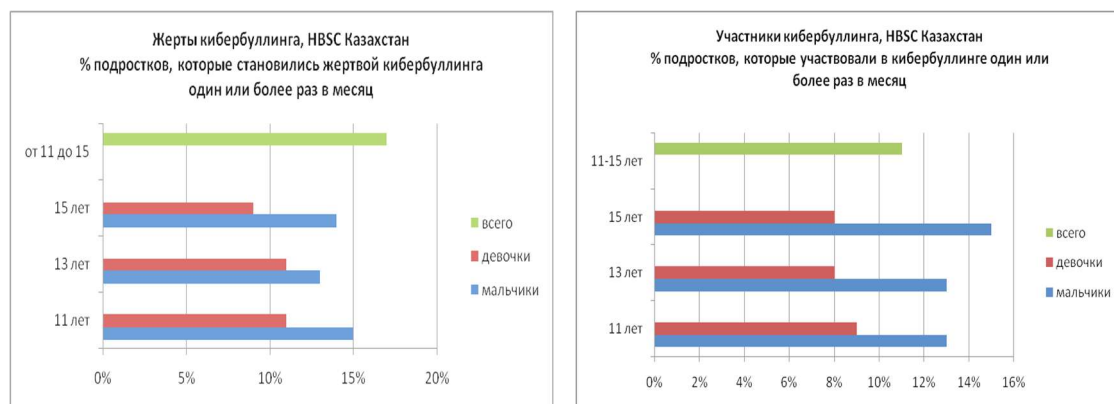
Жауаптарды талдау негізінде агрессордың профилі жасалды: бұл 9-10 сынып оқушысы, ол желіде күніне үш сағаттан астам уақыт өткізеді және бұрын кибербуллингпен бетпе-бет кездесті, мұндай жағдайлар әдетте бір аптадан астам уақытқа созылды. Ұлдар да, қыздар да қорқытуға бірдей қатысады.

Алайда, мектеп оқушылары өздері қорлаудың құрбаны болғаннан кейін ғана интернетте агрессияны көрсете бастайды деп айтуға болмайды. Себептердің ішінде мыналарды атап өтуге болады: көңіл көтеруге деген ұмтылыс, желідегі таныс немесе бейтаныс адамдардың әрекеттерінен немесе пікірлерінен тітіркену, сондай-ақ қызғаныш. Сонымен қатар, бұрын кибербуллингті бастан өткермеген орта мектеп оқушыларында көңіл көтеруге деген ұмтылыс жиі байқалады.

Кибербуллинг зардап шеккендерге де, агрессияға да айтарлықтай және әртүрлі әсер етеді. Зардап шеккендер көбінесе психикалық денсаулықтың ауыр проблемаларын, соның ішінде депрессияны, мазасыздықты және өзін-өзі

бағалаудың төмендеуін сезінеді. Бұл эмоционалды азап ұйқысыздық және бас ауруы сияқты физикалық белгілерде көрінуі мүмкін, бұл олардың жағдайын нашарлатады. Әлеуметтік оқшаулану кибербуллингке жиі жауап береді: құрбандар достары мен отбасыларынан алыстап, маңызды қолдау байланыстарын жоғалтуы мүмкін, бұл өз кезегінде жалғыздық пен үмітсіздік сезімін арттырады.

Қазақстандағы 10-15 жас аралығындағы әрбір бесінші жасөспірім қорқытуды бастан кешіреді немесе оған тартылады. Бұл деректер 5 - суретте көрсетілген «мектеп жасындағы балалардың денсаулыққа қатысты мінез-құлқы» - «Health Behaviour in School-aged Children» деп аталатын ұлттық қоғамдық денсаулық орталығының зерттеуінде жарияланды [13].

а) айына бір немесе одан да көп рет кибербуллингтің құрбаны болған жасөспірімдердің %

б) айына бір немесе одан да көп рет кибербуллингке қатысқан жасөспірімдердің %

Сурет 5. Кибербуллинг құрбандары мен қатысушылары, HSBC Қазақстан

Кибербуллинг статистикасын талдай отырып, оның алдын алудың ықтимал әдістерін қарастырған жөн. Бұл құбылыстан қорғаудың бірнеше әдісін ажыратуға болады:

1. Кибербуллингті зерттеу. Кибер бұзақылардың қалай жұмыс істейтіні туралы ақпарат жинау керек. Айналамыздағы адамдардың сергек мінез-құлқына назар аудару маңызды.

2. Құпиялылық параметрлерін тексеру. Көбінесе пайдаланушылар достар сұрауларын мақұлдауға уақыт жұмсамау үшін әлеуметтік медиа профильдерін ашық қалдырады. Алайда, ашық шоттар бұзақылар үшін оңай нысанаға айналады. Мазмұнды кім көре алатынын бақылау үшін олардың есептік жазбаларына кіруді шектеу керек. Сондай-ақ, орналасқан жеріңіз туралы ақпаратты жариялаудан аулақ болу керек.

3. Интернетте орналастырылғанның бәрі сол жерде мәңгі қалатынын және барлығына қол жетімді екенін есте ұстаған жөн. Желіде ештеңе толығымен жоғалып кетпейді. Егер біреу кибербуллингтің құрбаны болса, жазбаларды жою немесе жасыру мүмкін болса да, агрессор скриншоттарды түсіруі мүмкін.

Бұзақының жәбірленушінің жеке деректеріне қол жеткізуіне жол бермеу үшін ақпаратты орналастыру кезінде абай болу керек.

4. Бөлісу құрылғыларында әлеуметтік желілерден шығуды ұмытпау. Егер адам компьютерді көпшілік кітапханада немесе басқа біреудің планшетінде қолданса, ол өзінің барлық есептік жазбаларынан шыққанына бірнеше рет көз жеткізуі керек.

5. Қажет болса, жақын адамдарыңызбен жағдайды талқылау. Интернеттегі бұзақылықтың құрбаны болу туралы ақпаратпен бөлісетін адамдар аз. Көбінесе кибербуллерлердің қолдарында құрбандарына қатысты айыптау материалдары болады және егер олар жауап беруге тырысса, оларды ашамыз деп қорқытады. Басқа уақытта адамдар бірдеңе айтуға ұялады [14].

Кибербуллингке келетін болсақ, бұл құбылыс тек жастарға ғана әсер етпейтінін атап өту маңызды. Жұмыс орнындағы қызметкерлер де кибербуллингтің құрбаны болуы мүмкін - оларды онлайн кеңістіктегі әріптестер де, басшылар да қудалауы мүмкін. Алайда, балалардан айырмашылығы, ересектер құқық бұзушыларды бұғаттауға, олардың әрекеттерін елемеге және оны жүрегіне тым жақын қабылдамауға мүмкіндік алады.

Мамандардың пікірінше, интернеттегі қорлау көбінесе азаматтардың құқық қорғау және сот органдарына деген сенімін бұзу үшін қолданылады. Заңгерлер мен Қазақстан жұртшылығының өкілдері заңнамаға «кибербуллинг» ұғымын ресми түрде енгізуді ұсынады. Осыған ұқсас бастаманы бұрын Мәжіліс депутаттары ұсынған болатын. Қазіргі уақытта әлеуметтік желілердегі шабуылдардан қорғауды тек екі бап қамтамасыз етеді: әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекстің 73-3-бабы «жала жабу» және Қылмыстық кодекстің 131-бабы «қорлау» [15].

Кибербуллингтің салдары апатты болуы мүмкін. Зардап шеккендер көбінесе депрессиядан, мазасыздықтан және өзін-өзі бағалаудың төмендеуінен зардап шегеді, бұл ауыр психикалық ауруларға әкелуі мүмкін. Сондай-ақ әлеуметтік оқшаулану, оқудағы қиындықтар және төтенше жағдайларда суицид жағдайларының өсуі байқалады. Шабуылшылар өз кезегінде әлеуметтік интеграцияның құқықтық салдары мен қиындықтарына тап болуы мүмкін.

Кибербуллингпен күресу үшін кешенді тәсіл қажет. Кибербуллингтің қауіптері мен салдары туралы оқушылар, ата-аналар мен мұғалімдер арасында хабардарлықты арттыруға бағытталған бағдарламаларды жүзеге асыру маңызды. Оқу орындары қорқытуға қарсы саясатты енгізіп, зардап шеккендерге көмек көрсетуі керек. Технологиялық компаниялар сонымен қатар кибербуллинг жағдайларын бұғаттауға және хабарлауға арналған құралдарды әзірлеу арқылы айтарлықтай үлес қоса алады.

Қорытынды

Интернеттегі кибербуллинг пен агрессия-бұл бүкіл қоғамның назарын қажет ететін күрделі және көп қырлы құбылыстар. Қауіпсіз және қолдау көрсететін онлайн ортаны қалыптастыру үшін барлық қатысушылардың - ата-аналардың, мұғалімдердің, әлеуметтік желілердің және пайдаланушылардың бірлескен күш-жігері қажет. Осылайша ғана жастардың денсаулығы мен әл-ауқатын қамтамасыз

ете отырып, кибербуллинг деңгейін және оның жағымсыз салдарын азайтуға болады. Кибербуллинг пен онлайн агрессияны зерттеу нәтижесінде қазіргі қоғамдағы көптеген жасөспірімдер мен жастарға әсер ететін осы өзекті мәселеге қатысты маңызды аспектілер табылды. Қорытындылай келе, кибербуллинг зардап шеккендердің психикалық және эмоционалдық әл-ауқатына елеулі қауіп төндіріп қана қоймай, сонымен қатар виртуалды кеңістіктегі әлеуметтік өзара әрекеттесулерге әсер ететінін атап өтуге болады. Жүргізілген талдау нәтижелері агрессорлардың әртүрлі себептермен кибербуллингке қатысатынын көрсетеді. Осы себептердің ішінде үстемдікке ұмтылуды, құрдастарының мақұлдауын алуға деген ұмтылысты және кек алу қажеттілігін атап өтуге болады. Бұл тұжырымдар автордың кибербуллинг жан-жақты зерттеуді және оның алдын алу шараларын әзірлеуді қажет ететін көп қырлы әлеуметтік құбылыс деген пікірінің дұрыстығын растайды.

Сонымен қатар, осы зерттеудің нәтижелері кибербуллинктің механизмдері мен оның себептері туралы хабардарлықты тереңдете отырып, осы саладағы ғылыми білімнің өзгеруіне ықпал етеді. Анықталған заңдылықтар мен трендтер болашақ зерттеулер мен тиімді араласу стратегияларын әзірлеуге негіз бола алады. Бұл нәтижелер тақырып бойынша бар әдебиеттерді толықтырып қана қоймайды, сонымен қатар онлайн агрессия жағдайларын азайтуға және жастар үшін қауіпсіз интернет ортасын қалыптастыруға бағытталған кейінгі зерттеулер үшін жаңа көкжиектер ашады.

Осылайша, бұл зерттеу кибербуллинг мәселесіне көпсалалы көзқарастың маңыздылығына назар аударады және болашақта бұл мәселені сәтті шешу үшін ғалымдар, білім беру ұйымдары, ата-аналар мен заң шығарушылар арасындағы белсенді ынтымақтастықтың қажеттілігін атап көрсетеді.

Әдебиет

1. Могунова М. М. Кибербуллинг как новая опасность // М. Қозыбаев атындағы СҚУ Хабаршысы. - 2021. - № 2(51). – С. 99-102.
2. Арора К.М. Измерение издевательств с помощью контрольного списка "Жизнь в школе" //Пастырская забота в образовании. – 1994. – № 12. – С. 11-15.
3. Бочавер А.А., Хломов К.Д. Кибербуллинг: травля в пространстве современных технологий // Психология. Журнал Высшей школы экономики. - 2021. - № 3. - 177-191 б.
4. Gaffney H., Farrington D.P. Cyberbullying in the United Kingdom and Ireland. 2022, Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-73263-3_5
5. Selkie E.M., Fales J.L., Moreno M.A. Cyberbullying Prevalence among US Middle and High School-Aged Adolescents: A Systematic Review and Quality Assessment//Journal of Adolescent Health. – 2021. - No. 58(2). – P. 125-133.
6. Aizenkot D. Cyberbullying in WhatsApp Classroom Groups among Children and Adolescents: Exposure and Victimization// The Eurasia Proceedings of Educational & Social Sciences. – 2023. – No. 10(1). – P. 1-10.
7. Chatzakou D., Kourtellis N., Blackburn J., De Cristofaro E., Stringhini G., Vakali A. Mean Birds: Detecting Aggression and Bullying on Twitter. – 2017. -

Proceedings of the 2017 ACM on Web Science Conference.
<https://doi.org/10.1145/3091478.3091487>

8. Ferguson C.J. Evidence for publication bias in video game violence effects literature: A meta-analytic review// Aggression and Violent Behavior. – 2023. – № 12(4). – P. 470-482

9. Баранов А.А. Психологический анализ причин подросткового кибербуллинга // Вестник Удмуртского университета. – 2015. – № 21(1). – С. 37-41.

10. Kowalski R. M., Giumetti G. W., Schroder A. N., Lattaner M. R. Bullying in the Digital Age: A Critical Review and Meta-Analysis of Cyberbullying Research among // Youth. Psychological Bulletin. – 2014. – No. 140. – P. 1073-1137.

11. Kowalski R.M., Limber S.P. Psychological, Physical, and Academic Correlates of Cyberbullying and Traditional Bullying// Journal of Adolescent Health. – 2013. – No. 53. - S13-S20.

12. Қазақстанның экономикалық белсенді халқы үшін «Курсив» республикалық іскерлік апталығы // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-01/pochti-kazhdyy-pyatyy-kazakhstanskiy-podrostok-stanovitsya-zhertvoy-travli>

13. Чвякин В.А. Социогенез агрессивных свойств личности подростка и их использование в профилактической деятельности полиции// Полицейская деятельность. – 2014. – №1. – С. 55-68.

14. Heirman, W., Walrave, M. Cyberbullying: Predicting Victimization and Perpetration// Children & Society. – 2011. – No. 25. – P. 59-72.

15. Кодекс РК «Об административных правонарушениях» от 5 июля 2014 года № 235-V ЗРК. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235>

Information about the authors

Madina A. Sarybay – master, K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan. Email: madina.sarybay@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9550-919X>

***Zhansaya S. Kuttybay** – student, T. K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan. Email: jansik550@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-0834-0517>

Авторлар туралы мәліметтер

Сарыбай М.Ә. – магистр, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан. Email: madina.sarybay@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9550-919X>

***Құттыбай Ж.С.** – студент, Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан. Email: jansik550@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-0834-0517>

Сведения об авторах

Сарыбай М.Ә. – магистр, Казахская национальная академия искусств им. Т.К. Жургенова, Алматы, Казахстан. Email: madina.sarybay@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9550-919X>

***Құттыбай Ж.С.** – студент, Казахская национальная академия искусств им. Т.К. Жургенова, Алматы, Казахстан. Email: jansik550@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-0834-0517>